

УДК 808.5 (075.8)

ББК 83.7я73

П24

*До друку рекомендувала вчена рада Житомирського державного
університету імені Івана Франка (протокол № 2 від 30 вересня 2016 року)*

Автори:

**О. А. Кучерук, Н. Б. Голуб, О. М. Горошкіна, С. О. Караман, О. В. Караман,
К. Я. Климова, Л. А. Бауманівська, О. С. Березюк, О. М. Власенко,
Г. В. Грибан, А. М. Лісовський, В. А. Ницета, А. В. Усатий, Л. С. Шевцова,
В. І. Пустохіна, Т. В. Маліновська.**

Відповідальний редактор – доктор педагогічних наук,
професор **О. А. Кучерук.**

Рецензенти:

Нікітіна А. В. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української мови ДЗ "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка";

Омельчук С. А. – доктор педагогічних наук, професор кафедри слов'янських мов та методик їх викладання, декан факультету іноземної філології Херсонського державного університету;

Дроздова І. П. – доктор педагогічних наук, професор кафедри природничих і гуманітарних дисциплін Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.

П24 Педагогічна риторика: історія, теорія, практика : монографія / [О. А. Кучерук, Н. Б. Голуб, О. М. Горошкіна, С. О. Караман та ін.] ; за ред. О. А. Кучерук. — Київ : КНТ, 2016. — 258 с.

ISBN 978-966-485-103-6

Монографію присвячено педагогічній риторичній діяльності, інтерес до якої стрімко зростає з боку сучасних учених і освітян. У книзі виділено історичні аспекти риторики крізь призму розвивального педагогічного впливу, розглянуто найбільш актуальні теоретичні та практичні питання риторизації діяльності педагога, зокрема вчителя-словесника.

Видання адресоване насамперед фахівцям із дидактичної філології, педагогам, а також усім тим, хто цікавиться риторичними аспектами педагогічного мовлення.

УДК 808.5 (075.8)

ББК 83.7я73

ISBN 978-966-485-103-6

© О. А. Кучерук, Н. Б. Голуб,
О. М. Горошкіна, С. О. Караман
та ін., 2016
© ТОВ «КНТ», 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІА І. ПЕДАГОГІЧНА РИТОРИКА: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ	7
1.1. Педагогічна риторика як об'єкт наукового дослідження (О. А. Кучерук).....	7
1.2. Історія красномовства крізь призму педагогічної риторики: європейський досвід (О. А. Кучерук).....	25
1.3. Історія педагогічної риторики в Україні (О. А. Кучерук).....	47
РОЗДІА ІІ. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПЕДАГОГІЧНОЇ РИТОРИКИ	69
2.1. Стилї і жанри педагогічного красномовства (Н. Б. Голуб).....	69
2.2. Риторичний канон у педагогічному дискурсі (К. Я. Климова)...	87
2.3. Мовленнєві стратегії і тактики в риторичній діяльності педагога (О. М. Горошкіна).....	105
2.4. Особливості педагогічного діалогу в різних навчальних ситуаціях (С. О. Караман, О. В. Караман)	119
2.5. Риторичні засоби та їх роль в усному мовленні вчителів-словесників (В. А. Ницета)	134
2.6. Проблема формування риторичної компетентності студентів-філологів: теоретичний аспект (Л. А. Башманівська).....	153
РОЗДІА ІІІ. ПЕДАГОГІЧНА РИТОРИКА В ОСВІТНІЙ ПРАКТИЦІ ...	171
3.1. Риторичний потенціал учителя в шкільній практиці мовно-літературної освіти	171
3.1.1. Риторика вчителя в досягненні пізнавальних, розвивальних і виховних цілей навчання української мови (Л. С. Шевцова).....	171
3.1.2. Риторика і сучасна літературна освіта (А. М. Лісовський).....	188
3.1.3. Формування культурологічної компетентності старшокласників у процесі навчання української літератури: риторичний підхід (В. І. Пустохіна).....	196
3.1.4. Формування етнокультурного досвіду учнів засобами риторики вчителя-словесника (О. С. Березюк, О. М. Власенко).....	207
3.2. Підготовка риторично вихованого вчителя-словесника в педагогічному ВНЗ	217
3.2.1. Формування риторичної культури майбутнього вчителя-словесника (А. В. Усатий).....	217
3.2.2. Розвиток у студентів-філологів умінь образного мовлення шляхом наслідування риторичних текстів (Г. В. Грибан)	229
3.2.3. Виразне читання текстів у системі роботи з розвитку риторичної майстерності майбутніх учителів-словесників (Т. В. Маліновська).....	238
ВИСНОВКИ	248
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	256

2.4. Особливості педагогічного діалогу в різних навчальних ситуаціях

Живе, безпосереднє, повсякденне спілкування з дітьми – джерело думок, педагогічних відкриттів, радостей, смутку, розчарувань, без яких немислима творчість у нашій праці (В. Сухомлинський).

На сьогодні існує чимало досліджень, присвячених проблемам професійно-педагогічного мовлення. З-поміж них, зокрема, наукові праці, у яких розглядаються смислові особливості живомовного слова вчителя, текст як компонент педагогічного дискурсу, етапи підготовки публічного виступу з погляду педагогічної риторики, культура професійного мовлення вчителя та викладача (З. Бакум, Н. Голуб, О. Горошкіна, А. Капська, О. Караман, С. Караман, О. Кучерук, О. Копусь, С. Мартиненко, А. Нікітіна, М. Пентілюк, Г. Сагач, Т. Симоненко та ін.). Прикметно, що в роботах науковців педагогічна діяльність досліджується в межах когнітивно-комунікативної парадигми, оскільки педагогічна комунікація має особливе значення для формування емоційно вихованих, інтелектуально розвинених і комунікативно компетентних особистостей. Відповідно до поглядів сучасних учених, залежно від організації (особистісна чи рольова), взаємозвернення (відкрите чи закрите), активності учасників педагогічне спілкування може розвиватися як діалогічне або монологічне [8, с. 94]. Незважаючи на інтерес науковців до проблеми педагогічного спілкування, аналіз шкільної практики свідчить, що питання ефективної діалогічної взаємодії вчителя з учнями залишається актуальним, оскільки якість навчального діалогу часто не задовольняє суспільних запитів, потреб і освітніх цілей.

Мета дослідження – розглянути особливості педагогічного діалогу в різних контекстах навчання української мови. У межах поставленої мети одним із завдань є визначити ознаки риторичного діалогу крізь призму навчальної діяльності вчителя-словесника.

Діалог у перекладі з грецької мови означає *бесіда*, *розмова* й визначається як репліки в процесі комунікації двох або кількох осіб. **Педагогічний діалог**, за інтерпретацією Н. Волкової, – це дія в педагогічному процесі, яка дає змогу

кожному партнерові самовиразитись у спілкуванні [1, с. 247, с. 30]. В умовах професійно-риторичної діяльності вчителя педагогічний діалог розглядаємо як ефективну комунікативну взаємодію учасників педагогічного дискурсу, метою якої може бути доцільне пояснення, обмін інформацією між учасниками спілкування, переконання їх, спонування до дії.

Різновидом педагогічного діалогу, відповідно до його дидактичних цілей, є **навчальний діалог** – доцільна мовленнєва взаємодія між учителем і учнями (учнем) як суб'єктами навчально-виховного процесу. За підходами в сучасній лінгвометодиці, "головне призначення навчального діалогу – стимулювання пізнавального інтересу, залучення аудиторії до активного обговорення суперечливих наукових і життєвих проблем, спонування до осмислення різних підходів в аргументації своєї й чужої позиції, формування засобами навчального матеріалу переконань учнівської молоді, відповідального морального вибору" [6, с. 38].

До уваги візьмемо те, що педагогічний діалог є необхідною умовою продуктивної організації навчально-виховного процесу. Ситуативний підхід у нашому дослідженні зумовлений тим, що різні навчальні ситуації впливають на проектування й перебіг розмови вчителя з учнями. Різноманітність навчальних ситуацій зумовлює виокремлення значної кількості особливостей педагогічного діалогу, які можна розглядати за низкою критеріїв: за спрямуванням на провідні цілі, за навчальною темою, за характером педагогічного мовомислення, за активністю/ пасивністю учня в педагогічному спілкуванні, за якісною мовленнєвою самобутністю, за характером міжособистісної взаємодії комунікантів, за структурно-композиційними особливостями діалогу, за роллю його в ситуаціях професійно-мовленнєвої взаємодії тощо. Зокрема, у ситуаціях живого професійного спілкування педагогічний діалог виконує роль, з одного боку, принципу навчання, а з іншого – форми навчання й педагогічного мовлення, методу навчання і спілкування, навчальної технології.

Зупинимось на особливостях педагогічного діалогу (бесіди) як методу навчання. З позиції лінгводидактики це питання було предметом вивчення С. Лукач, дослідниця виділила низку вимог, яким має відповідати метод бесіди на уроках української мови, з-поміж них такі:

- запитання бесіди не повинні містити в собі готової відповіді, своїм змістом і формою вони мають сприяти розвиткові учнів;

- учитель, який використовує цей метод, повинен володіти глибокою й різнобічною ерудицією, педагогічною майстерністю, високою культурою мовлення;

- у центрі уваги вчителя мають бути не запитання, які він ставить відповідно до обставин, а мислення учнів, щоб бесіда будила думку, вона має насамперед спиратися на запитання, які узагальнюють, встановлюють причино-наслідкові зв'язки, спонукають до самостійного пошуку; краще сприяють мисленнєвому розвиткові евристичні запитання, ніж ті, які потребують простого відтворення вивченого;

- бесіда на уроці неможлива без майстерності усного мовлення, уміння утримувати увагу учнів, переконувати, викликати інтерес до певного виду роботи;

- активізувати пізнавальну діяльність учнів на уроці з використанням бесіди можна шляхом дискусійної форми ведення уроку, створення навчально-ігрової ситуації, організації групових форм роботи;

- педагогічна техніка вчителя-мовця, його зовнішній вигляд мають бути естетично виразними;

- щоб мовлення вчителя було нефальшивим, природним, його діяльність має бути одухотворена громадянськими почуттями;

- важливо, щоб синтаксична будова мовлення вчителя не була занадто складною: довгі, ускладнені фрази утруднюють сприймання; головне, щоб зв'язок слів у мовленні був чітко визначений, простежувалася логіка думки, дотримувалася необхідна інтонація [4, с. 6-40].

Дотримання зазначених вимог до методу бесіди на уроках української мови сприяє формуванню особливостей педагогічного діалогу в конкретних умовах. Означені вимоги відображають загальні закономірності ефективного педагогічного діалогу в навчальних ситуаціях й дають змогу виокремити такі *принципи ефективного педагогічного діалогу*: забезпечення вчителем розвивального характеру навчальних запитань для учнів; володіння педагогом професійно-мовленнєвою майстерністю; активізації вчителем пізнавально-мовленнєвої діяльності учнів на уроці; естетичної

виразності й риторизації педагогічної техніки; одухотворення професійно-мовленнєвої діяльності вчителя; навчально-мовленнєвої культури педагога.

У контексті мети нашого дослідження викликають інтерес запропоновані С. Лукач найбільш оптимальні варіанти співвідношення дидактичної мети уроку української мови і домінуювальних видів бесіди на уроці:

1) мета уроку – вивчити новий матеріал, домогтися свідомого засвоєння його: евристична, репродуктивна, аналітико-синтетична бесіди;

2) мета уроку – формувати в учнів уміння і навички усного і писемного мовлення: репродуктивна, узагальнювальна, контрольньо-корекційна бесіди;

3) мета уроку – виробляти в учнів уміння застосовувати теоретичні знання на практиці: репродуктивна, аналітико-синтетична, контрольньо-корекційна бесіди;

4) мета уроку – виробляти в учнів уміння систематизувати й узагальнювати знання: узагальнювальна, евристична, аналітико-синтетична бесіди;

5) мета уроку – здійснити контроль, корекцію, перевірку й оцінювання знань учнів: контрольньо-корекційна бесіда;

6) мета уроку – перевірити виконання домашнього завдання, пояснити новий матеріал, закріпити знання: репродуктивна, аналітико-синтетична, контрольньо-корекційна бесіди [4, с. 38].

Власне, наведене дослідницею співвідношення дидактичної мети уроку мови і домінуювальних видів бесіди на уроці віддзеркалює особливості характеру педагогічного діалогу в різних навчальних ситуаціях, підпорядкованих конкретній дидактичній меті.

В аспекті функційно-комунікативних особливостей діалогічного мовлення Л. Мамчур, услід за Г. Бушем, зосереджує увагу на видах діалогу (*ероматичному, еристичному, риторичному, карнавальному*) й зазначає, що ероматичний і риторичний діалоги можна вважати когнітивними, бо основна мета їх – передати інформацію слухачеві, вислухати його реакцію і сприйняти нову інформацію від другого комуніканта [5, с. 104]. Прикметна *особливість педагогічного діалогу як риторичного* полягає в тому, що він будується за принципом гармонізувального діалогу, тобто неконфліктного. Цінність такого діалогу

вбачаємо в тому, що він гармонізує навчально-виховний процес, розвиває думку, навчає учнів мислити, вибирати ефективні стратегії і тактики міжособистісної мовленнєвої взаємодії, будувати стосунки в колективі на засадах взаєморозуміння, співпраці, толерантності.

В умовах риторично-педагогічного діалогу вчителя-словесника велике значення має його риторична компетентність як вищий вияв комунікативної, що передбачає знання теоретичних основ риторики, уміння продукувати й аналізувати риторичний текст, ставлення до професійного мовлення, досвід володіння мовленнєвими жанрами професійного спрямування, здатність доцільно й ефективно застосовувати стратегії і тактики інформаційного, переконувального, спонукального спілкування [3]. Вплив педагогічного діалогу на пізнавально-емоційні та діяльнісні конструкти зростаючої особистості значною мірою відбувається завдяки зворотному зв'язку, який передбачає реагування на слова і дії співрозмовника після прийняття їх [7].

Поділяємо думку Н. Голуб, що одне з важливих завдань учителя – захоплення учнів діалогом. Діалогізація процесу навчання мови, тобто переосмислення навчального предмета і способів навчання його, організація освітнього простору й навчально-виховного процесу у формі конструктивного діалогу, сприятиме відчуттю краси слова, доречності його, дієвості, впливовості, глибини [2, с. 4-5].

З позицій гуманістичної педагогіки та особистісно зорієнтованої лінгводидактики важливою є побудова навчального діалогу з урахуванням характеру міжособистісної взаємодії учасників педагогічного спілкування. Спираючись на подані вище положення вчених і власні узагальнення, ми проаналізували педагогічні діалоги в практиці сучасних учителів-словесників в аспекті особливостей мовленнєвої взаємодії в різних навчальних ситуаціях. У результаті зіставлення та аналізу комунікативних характеристик діалогічних реплік з'ясовано особливості конкретних навчальних діалогів (бесід) та визначено типові варіанти їх за таким критерієм, як характер міжособистісної взаємодії комунікантів – учителя та учнів. За цим критерієм розглянемо кілька типів навчальних діалогів, які мають місце в практиці шкільної українськомовної освіти, з умовними назвами:

формальний діалог, неактивний діалог, полемічний діалог, односторонній діалог (з домінуванням монологу вчителя), діалог-співпраця.

Формальний діалог

Особливістю цього типу діалогів є те, що вони мають лише форму діалогу, а навчально-предметна суть теми розвивається недостатньо. В учня (учнів) немає мотивації брати участь у розмові. І в учителя, і в учня відсутня відповідальність за зміст, процес і результати спілкування. Складається враження, що вчитель думає про тему уроку, а учень – про щось інше. Такий діалог не дає змоги досягти поставленої мети.

Наведемо приклад формального навчального діалогу.

Учитель: Ярославе, скажи, чи будуть слова *полетіти*, *пурхнути*, *майнути* синонімами?

Учень (закотив очі): Я не знаю.

Учитель: Подумай, що означають ці слова?

Учень: *полетіти* – це почати пересуватися в повітрі за допомогою крил.

Учитель: А *пурхнути*? Наприклад, у реченні *Ластівка пурхнула вгору*.

Учень: Перелітати з місця на місце.

Учитель: А *майнути*?

Учень: Не знаю.

Учитель: Послухай, як писав Леонід Глібов: *Веселая воля на неї дихнула – І пташка у поле стрілою майнула*. Що означає слово *майнула* в цьому реченні?

Учень: Полетіла.

Учитель: То чи будуть слова *полетіти*, *пурхнути*, *майнути* синонімами?

Учень: Може, будуть, а може, ні.

Учитель: А як би ти хотів: щоб вони були синонімами чи ні?

Учень: Мені все одно.

Учитель: Гарзд, сідай.

По суті, наведений навчальний діалог зводиться до формальних реплік, учень виявляє байдужість до теми спілкування. За своєю суттю аналізований діалог є

деструктивним, бо в репліках учня не відчувається потягу до взаєморозуміння. Таке спілкування можна розглядати як діалог низького рівня результативності.

Неактивний діалог

З-поміж особливостей другого типу навчальних діалогів характерними є такі: учитель як лідер навчальної комунікації організовує бесіду; учень не поспішає розвивати діалог, не зацікавлений в обговоренні навчального матеріалу, часто відмовляється від участі в бесіді, соромиться говорити, перекладає свої обов'язки комуніканта на іншого учня (*Хай Валя скаже*), висловлення учня зазвичай стислі й безініціативні. У ситуації навчального діалогу лише вчитель усвідомлює відповідальність за зміст, процес і результат спілкування, в учня така відповідальність відсутня.

Для ілюстрації описаних особливостей наведемо приклад відповідного діалогу.

Учитель: Богдане, ти – неуважний! Чому так погано виконав вправу? Скажи, що тобі заважало?

Учень (мовчить).

Учитель: Ти не зрозумів правила вживання апострофа?

Учень (мовчить).

Учитель: Давай повторимо. У незапозичених словах апостроф ставиться перед *я, ю, є, ї* після літер на позначення губних звуків. Нагадай, які звуки є губними.

Учень: б, п, в, м, ф.

Учитель: У якій позиції мають стояти губні звуки, щоб ми ставили апостроф у незапозичених словах перед *я, ю, є, ї* після губних звуків?

Учень: Хай скаже, Ігор.

Учитель: Богдане, подумай і скажи, який у словах *п'ять, м'яч, зв'язок* корінь і де стоять губні відносно кореня слів?

Учень: корінь *п'ять, м'яч, в'яз*; губні стоять на початку кореня.

Учитель: Молодець. Зверни увагу, що апостроф у незапозичених словах перед *я, ю, є, ї* після літер на позначення губних звуків також уживається, якщо губні стоять після голосного або *р*. Спробуй навести такий приклад. (*Пауза.*) Пошукай у підручнику.

Учень: сім'я, черв'як, рум'яний.

Учитель: Добре. А тепер давай сформулюємо висновок, коли вживається апостроф у незапозичених словах.

Учень (мовчить).

Учитель: Знайди відповідь у підручнику й зачитай.

У цьому діалозі словесник, повторюючи з учнем навчальний матеріал, намагається активізувати його навчально-комунікативну діяльність за допомогою запитань, імперативних граматичних форм, роботою з підручником. Учень веде себе пасивно, байдуже. Для активності п'ятикласника не вистачає евристичного характеру бесіди, проблемного обговорення закономірностей теми. По суті, очевидного результату спілкування вчителя з учнем немає. З погляду навчально-комунікативних цілей цей навчальний діалог має низький показник.

Варто зауважити, що негативний вплив на учня й на перебіг комунікації має вже перша репліка *"Богдане, ти – неуважний!"*. У цій ситуації замість того, щоб чіпляти «ярлик», добре було б описати, що п'ятикласник виконав правильно, а що ще потрібно зробити відповідно до навчального завдання. До речі, сучасні дослідники (А. Фабер, Е. Мазліш) пропонують цікаву тактику виходу з подібної ситуації: замість чіпляння "ярликів", учитель може запропонувати учневі завдання, під час розв'язання якого він почуватиметься й діятиме інакше [9, с. 183-194]. Наприклад, учневі можна було б запропонувати: *"Богдане, я хотіла б, аби ти став головою правописної комісії в класі й стежив за тим, щоб усі учні засвоїли правила вживання апострофа"*.

Полемічний діалог

Визначальною ознакою цього типу діалогів є те, що в основі його комунікативна модель суперечки. Кожен учасник наполягає на своїй думці, намагається аргументувати її, відстояти. У ситуації полемічного спілкування вчителя з учнем має місце зіткнення думок: учитель висловлює думку, учень заперечує її, і навпаки. Учитель може давати вказівки, висловлювати пораду, дорікати учневі, просити його виконати завдання, учень же не приймає цих дій – відмовляється виконувати вказівки, завдання тощо. Один із варіантів такого діалогу, коли учень обіцяє написати твір, а педагог висловлює сумніви щодо обіцянки. Часто в кінці полеміки хтось із мовців уступає чи

змінює тему розмови. Упертість і непоступливість учасників діалогу може стати причиною того, що за якісними показниками він не матиме високого рівня навчально-комунікативної результативності.

Наведемо приклад навчального діалогу, що має полемічний характер.

Учителька: Ніно, до якої частини мови належать слова *молода, майбутнє*?

Учениця: Ольго Миколаївно, це прикметники!

Учителька: Ти впевнена? Обґрунтуй свою думку.

Учениця: Добре. Слова *молода, майбутнє* виражають ознаку предмета, змінюються за родами, числами, відмінками, відповідають на питання *яка? яке?*, – отже, вони є прикметниками.

Учителька: Гарзд. Знаєш, а Сергій у домашній роботі в реченнях визначив слова *молода, майбутнє* як іменники. Я йому поставила високий бал.

Учениця: Як це? Ви хочете сказати, що слова *молода, майбутнє* є іменниками?

Учителька: Я хочу повідати, Ніно, що в українській мові відбувається багато різних явищ, одне з них перехід слова з однієї частини мови в іншу. Наприклад, у реченнях *Молода сиділа гарно вбрана і Майбутнє нам не відоме* слова *молода, майбутнє* перейшли в іменники. Що скажеш?

Учениця: Не знаю. Мені потрібно подумати...

У поданому діалозі педагог і учениця намагаються відстояти свою думку, водночас в обох комунікантів відчутний взаємний інтерес до теми розмови, прагнення до взаєморозуміння. У наведеній ситуації педагогічного спілкування існує зворотний зв'язок. Висловлення вчительки характеризуються більшим когнітивно-комунікативним досвідом, мають запитальний, стверджувальний характер, спонукають до думки. Ефект конфронтації посилює те, що на репліки вчительки співрозмовниця задає зустрічні запитання, та в кінці, зрештою, поступається й задумується над своїми переконаннями, висловлює сумнів: *"Не знаю. Мені потрібно подумати..."*. По суті, весь діалог за змістом залишається відкритим. Реальний навчальний результат не простежується.

Такий тип діалогу веде до навчальних досягнень середнього або достатнього рівнів.

Односторонній діалог

Характерною ознакою цього типу діалогів є те, що навчальна тема практично розвивається лише у висловленнях, репліках учителя, який намагається подати інформацію, відстояти свої думки, аргументувати їх, контролює перебіг розмови, спрямовує її в правильне річище. У мовленні учнів виражається реакція на почуте (модальності, наприклад, зацікавленості темою чи результатами бесіди, заперечення, ствердження, невпевненості, емоційності) з використанням слів-речень (*Так. Ні. Мабуть*), вигуківих реплік (*О! Ну! От тобі на!*), що свідчить про існування зворотного зв'язку. Репліки вчителя можуть мати стверджувальний, запитальний, спонукальний характер. За композиційними особливостями з-поміж односторонніх навчальних діалогів виділяються такі різновиди: *діалог-розповідь, діалог-пояснення, діалог-повідомлення, діалог-опис, діалог-спонукання* (у вигляді інструкції, просьби, нагадування, паради), *змішаний діалог*, у межах якого як діалогічної єдності поєднуються попередньо названі різновиди. Ці види діалогів в освітній практиці співвідносяться з навчальними цілями розповісти, пояснити, повідомити, описати, спонукати до дії чи з комплексною метою. За структурно-змістовою організацією односторонній навчальний діалог нагадує монолог учителя. Наведемо приклад одностороннього навчального діалогу.

Учитель: Миколо, давай спочатку поговоримо про іменник. Скажи, що таке іменник?

Учень (знизав плечима): Ну...

Учитель: Іменник – це самостійна частина мови, що означає предметність, відповідає на питання *хто?* і *що?*, у реченні виконує синтаксичну функцію головних і другорядних членів. Зрозумів?

Учень: Ага.

Учитель: Ось приклади іменників: *земля, вода, пісня*. А зараз наведи свої приклади.

Учень: *Коза, парта, сіно*.

У поданому діалозі вчитель практично починає бесіду із запитання, за тим, не чекаючи довго на відповідь учня, сам відповідає. Такому діалогу бракує конструктивної співпраці, що формально виражено в асиметричності реплік мовців. По суті, весь діалог становить одне висловлення вчителя, роз'єднане репліками учня. Багаторічний досвід переконує, що такий діалог веде до невисоких навчальних результатів – низького або середнього рівнів.

Наступний діалог побудовано за моделлю активної взаємодії й спільної праці вчителя з учнем.

Діалог-співпраця

Аналіз шкільної практики свідчить, що цей тип навчального діалогу має розвивальний характер і найбільш складний у проведенні. У ситуації навчального діалогу, побудованому на засадах співпраці, учитель і учні – рівноправні партнери спілкування, виявляють творче ставлення до навчального процесу, мовленнєву співтворчість. Водночас педагог намагається зацікавити учнів, залучити їх до розмови, до обговорення тематичних питань, дякує учням за співпрацю. Результатом такого діалогу є не лише тематичні знання, а й уміння самостійно мислити, відстояти, аргументувати свою думку, здатність розуміти один одного, співпрацювати, бажання пізнати більше. Усі учасники діалогу-співпраці несуть відповідальність за зміст, перебіг і досягнуті результати навчального спілкування. Це тип успішного діалогу. За узагальненням Л. Шустової, діалоги цього типу звучать як хор, можливо, ще не зовсім гармонійний, але в ньому чутно індивідуальні голоси учасників [10, с. 375]. У цьому контексті варто зазначити, що *гармонійності навчальному діалогу додає риторизація його, тобто використання в ньому засобів риторичної діяльності, побудова діалогу як спілкування з риторичною особистістю, риторичним текстом* тощо. **Риторичний діалог** – це гармонійний, культуровідповідний діалог, учасники якого свідомо доцільно добирають такі мовленнєві тактики, що дають змогу ефективно вплинути на співрозмовника, переконати його. Проілюструємо розгляд діалогу-співпраці прикладом риторичного діалогу вчителя та учнів.

Учителька: Дорогі п'ятикласники, наше завдання сьогодні поміркувати, у чому краса і сила слова. Погляньте: за вікном весна. Що ви бачите? Який настрій викликає побачене?

Учень Андрій: За вікном сонячний день, тому в мене добрий настрій.

Учениця Світлана: Я бачу дерева у цвіту – і мені приємно на душі.

Учень Михайло: За вікном весна. У мене гарний настрій.

Учителька: У цей прекрасний день я хочу, щоб ви відчули красу і силу чарівного слова *здрасуйте*, усі його барви й відтінки. Поміркуйте, чому це слово має важливе значення в нашому житті, і скажіть, який зміст заховано в цьому слові?

Учень Олег: Це слово виявляє привітність мовця, його ввічливість, радість від зустрічі.

Учениця Олена: Це слово виражає доброзичливість, повагу до людини.

Учень Степан: Зміст цього слова – побажання здоров'я.

Учителька (з посмішкою): Молодці. Ви правильно розумієте: слово *здрасуйте* означає "будьте в хорошому здоров'ї", воно виконує різні функції в нашому житті, одна з них – встановлення контакту.

А чи можна замінити слово *здрасуйте* в ситуації привітання? Наведіть до нього синоніми.

Учні (по черзі): *Здрасуй, привіт, добрий день, добрий ранок, добрий вечір, вітаю, рада вітати вас.*

Учителька: Справді, друзі, наша мова дуже багата на слова. А як ви думаєте, чому, коли кажеш людям *здрасуйте*, вони часто посміхаються?

Учениця Іванна: Коли кажуть це слово, у людини добрішає серце – і вона посміхається.

Учениця Віра: Людина посміхається, коли чує це слово, тому що воно увібрало в себе добрі людські наміри.

Учителька: Так, слово *здрасуйте* має чудодійну силу, взаємний обмін цим словом прокладає місток між душами людей, воно наповнює їх живодайною, доброю енергією, дає змогу відчутти радість людського спілкування.

Скажіть, як характеризує людину те, що вона здоровається при зустрічі з людьми.

Учні (по черзі): Це є ознакою її вихованості, чемності, культурності.

Учителька: Справді, завжди пам'ятайте: уживання слова *здрасуйте* є ознакою людяності, показником добрих помислів, високої загальної культури людини.

Я дякую вам за розмову, у мене склалося враження, що ви виховані діти.

У кінці нашої бесіди мені дуже хочеться, щоб ви замислилися над риторикою (риторичними запитаннями) уривка з вірша "Здрасуйте", автором якого є поет Володимир Солоухін:

– Здрасуйте!

Уклонившись, ми один одному сказали,

Хоч були зовсім не знайомі. Здрасуйте! –

Що особливого тим ми один одному сказали?

Просто "здрасуйте", адже більше ми нічого не сказали.

Чому ж на крапельку сонця прибавилось у світі?

Чому ж на крапельку щастя прибавилось у світі?

Чому ж на крапельку радіснішим стало життя?

Учителька із самого початку бесіди з учнями уміло створила позитивну емоційну атмосферу спілкування, зокрема за допомогою поширеного звертання "*дорогі п'ятикласники*". У поданій складній ситуації одухотвореного педагогічного діалогу виразно простежуються важливі компоненти спілкування: *адресант* – педагог-словесник як риторична особистість; *адресати* – п'ятикласники, що мають достатній когнітивний досвід для участі в обговоренні заявленої вчителем проблеми, це є умовою їхньої активності; *мовна тема*; *мотив мовлення*; *мета спілкування*; *доцільні засоби* для досягнення її. Словесник спрямовує думки учнів у правильне річище відповідно до поставленого завдання "*поміркувати, у чому краса і сила слова*". Навчаючи учнів міркувати, педагог водночас дає продуманий, відібраний матеріал для роздумів. Слово похвали "*молодці*" з допоміжним засобом посмішки словесника виражає схвалення міркувань учнів, посилює мотивацію до роботи, заохочує думати ще, виконує роль підкріплення добродушних стосунків між учителькою й учнями, забезпечує зворотний зв'язок у розмові. Риторика вчительки ґрунтується на використанні засобів мовлення задя ефективного духовно-пізнавального впливу на

учнів. Педагог намагається вести діалог з п'ятикласниками так, аби їхні знання, думки стали переконаннями. Учні беруть активну участь у творенні діалогу, завдяки цьому вони переконуються в істинності своїх думок. У процесі навчальної бесіди у свідомості учнів формується, з одного боку, впевненість, що слово, мова має велику внутрішню силу, з другого – переконання, що вихований і творчий мовець повинен обов'язково вітатися при зустрічі, вільно застосовуючи в мовленні синонімічні форми мовленнєвого етикету.

Риторика наведеного діалогу, з-поміж іншого, забезпечується вмінням педагога зрозуміти силу образного слова, смисл риторичного тексту й доцільно ввести його в навчальний діалог, аби бесіда глибоко схвилювала. Усе це сукупно змінює характер навчання учнів на пошуковий, творчий, посилює навчально-виховний вплив бесіди на розум і душу учнів. Стає очевидним, що риторичний діалог веде до навчально-виховних результатів високого рівня.

Як свідчить проведене дослідження, риторичний діалог посідає важливе місце в навчальній діяльності, виводить навчання на рівень пошуку істини. Завдяки своїм особливостям він надає педагогічному спілкуванню більшої розвивальної й переконувальної сили, забезпечує конструктивність мовленнєвої взаємодії суб'єктів навчальної комунікації. На жаль, такий діалог має місце в досвіді роботи небагатьох учителів. Риторичний діалог поки що не часте явище на сучасному уроці, ситуація могла б покращитися, якби в навчальні плани підготовки майбутніх учителів було введено як обов'язкову дисципліну "Педагогічну риторіку".

Підсумовуючи, зазначимо, що різноманітність навчальних ситуацій у шкільному курсі української мови зумовлює формування широкого спектру особливостей діалогу вчителя й учнів. Ці особливості можна розглядати за низкою критеріїв:

1) за спрямуванням на провідні цілі – особливості діалогу, пов'язані з інформаційними, пояснювальними, переконувальними, спонукальними цілями навчально-мовленнєвої взаємодії;

2) за навчальною темою – введення у діалог предметного знання, тематичної інформації з фонетики, лексикології, морфології та інших розділів мови;

3) за характером педагогічного мовомислення – діалог може мати репродуктивний, аналітико-синтетичний, контрольньо-корекційний, узагальнювальний, евристичний характер;

4) за активністю / пасивністю учня в педагогічному спілкуванні – діалог може розгортатися за моделлю суб'єкт-суб'єктного спілкування чи суб'єкт-об'єктного спілкування;

5) за якісною мовленнєвою специфікою – навчальний діалог може містити деструктивні (конфліктні), конструктивні ознаки, риторичні особливості;

6) за характером міжособистісної взаємодії комунікантів – діалог може мати ознаки домінування монологу вчителя, формальних стосунків, неактивної мовленнєвої поведінки учнів, полемічної взаємодії, співпраці учасників навчального діалогу;

7) за структурно-композиційними особливостями – діалог може мати будову односторонньої організації (з компонентами розповіді, пояснення, повідомлення, опису, інструкції та ін.) чи двосторонньої організації;

8) за роллю в ситуаціях навчально-мовленнєвої взаємодії – діалог може виконувати роль навчального принципу, форми навчання й педагогічного мовлення, методу навчання і спілкування, навчальної технології.

Аналіз діалогічної практики вчителів-словесників та учнів свідчить, що в ситуаціях навчання української мови простежуються діалоги різної продуктивності, їх можна об'єднати в чотири групи: діалоги низького, середнього, достатнього й високого рівнів навчальної результативності. До діалогів високого рівня навчальної результативності відносимо риторичний діалог, завдяки якому педагогічне мовлення набуває ознак ефективного, переконувального впливу на учнівську аудиторію.

У контексті проведеного дослідження перспективним є глибше дослідження особливостей навчального діалогу на конкретних прикладах навчальної роботи з української мови, розроблення й обґрунтування системи тренінгових занять для майбутніх учителів української мови щодо забезпечення риторизації навчального діалогу, посилення його виховного й дидактичного потенціалу.

Список використаних джерел

1. Волкова Н. В. Професійно-педагогічна комунікація : [навч. посіб.] / Н. В. Волкова. – К. : Академія, 2006. – 256 с.
2. Голуб Н. Б. Діалогізація процесу навчання української мови учнів основної школи / Н. Б. Голуб // Наукові записки Національного університету "Острозька академія" ; ред. колегія І. Д. Пасічник, Р. В. Каламаж, І. М. Хом'як та ін. – Острогор: Вид-во Національного університету "Острозька академія", 2014. – Вип. 29. – С. 3-8. – Серія "Психологія і педагогіка".
3. Кучерук О. А. Методи формування комунікативної компетентності в процесі дидактичного дискурсу / О. А. Кучерук // Вісник державного університету імені Івана Франка. – 2010. – № 53. – С.77-81.
4. Лукач С. П. Бесіда на уроках мови : [посіб. для вчителя] / С. П. Лукач. – К. : Рад. школа, 1990. – 112 с.
5. Мамчур Л. І. Перспективність і наступність у формуванні комунікативної компетентності учнів основної школи : [монографія] / Л. І. Мамчур. – Умань : Видавець "Сочінський", 2012. – 449 с.
6. Методика навчання риторики в школі : [навч. посіб.] / Автор-укладач В. А. Нишета. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 200 с.
7. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / кол. авт. за ред. М. І. Пентиліюк ; М. І. Пентиліюк, С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна та ін. – К. : Ленвіт, 2004. – 400 с.
8. Педагогічна майстерність : [підручник] / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; за ред. І. А. Зязюна. – 3-є вид. доп. і переробл. – К. : СПД Богданова А. М., 2008. – 376 с.
9. Фабер А. Мистецтво спілкування з дітьми : Удома та в школі / А. Фабер, Е. Мазліш ; пер з англ. К. : KM Publishing, 2012. – 240 с.
10. Шустова Л. А. Диалог в практике работы с подростками / Л. А. Шустова // Ситуационная и личностная детерминация дискурса ; под ред. Н. Д. Павловой, И. А. Зачесовой. – М. : Институт психологии РАН, 2007. – С. 354-378.

2.5. Риторичні засоби та їх роль в усному мовленні вчителів-словесників

*Слово існує не для красивого багатослів'я,
а для розумного й доброзичливого
спілкування (Л. Толстой).*

*Дар слова є засіб всіх знань і дій людських;
і ми, бажаючи бути корисними,
насамперед повинні сформувати цю
здатність (М. Кошанський).*

XXI століття, як свідчать дослідження фахівців, може стати гуманітарним, і провідну роль відіграватимуть культура, духовність, які стверджують гідність і цінність особистості людини (В. Рубанов). "Принцип сучасної